

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

1850-1918

Η «πόλη των Εβραίων»
και η αφύπνιση των Βαλκανίων

Μετάφραση
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΛΑΜΑΝΤΗΣ

ΕΚΑΤΗ
1994

Κίρκη Γεωργιάδου

Οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης

Παρ' όλο που η ελληνική κοινότητα, τρίτη σε μέγεθος, επηρεάζεται αρκετά από τους γείτονές της, έχει το δικό της σύνθημα που υποκινείται από το Ελληνικό Προξενείο: Ένωση της Θεσσαλονίκης και της Μακεδονίας με το Βασίλειο της Ελλάδας. Το 1912, επιτυγχάνεται ο πρώτος στόχος. Η Θεσσαλονίκη είναι ελεύθερη.

Τα πλαίσια μέσα στα οποία θα κυλήσει η ζωή της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης των ετών 1850-1918 καθορίζονται από ένα γεγονός μεγάλης σημασίας: την επανάσταση του 1821 και τη δημιουργία του Ελληνικού Κράτους. Η ζωή των Ελλήνων της πόλης σηματοδεύτηκε αρχικά από την αποτυχία της επανάστασης που ξέσπασε στη Μακεδονία και τα αντίποινα που ακολούθησαν από τους Τούρκους. Η γενικότερη τάση φυγής προς τη Νότια Ελλάδα, που επηρέασε κυρίως τις ασθενέστερες εισοδηματικά τάξεις, οδήγησε σε μείωση του εργατικού δυναμικού της κοινότητας. Η αναταραχή σταμάτησε το 1830 με τη δημιουργία του Ελληνικού Βασιλείου. Το 1835 ιδρύθηκε το πρώτο ελληνικό προξενείο στη Θεσσαλονίκη. Στη συνέχεια, η αντίθεση των δύο εθνών για την περιοχή, έφτασε στο τέλος της το 1912, με την ελληνική κατοχή, για να εξαφανιστεί οριστικά στο τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, με την προσάρτηση των αμφισβητούμενων μακεδονικών περιοχών στο ελληνικό κράτος. Εν τω μεταξύ, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις παρέμειναν τεταμένες, με κάποια διαλείμματα ειρήνης.

Η δημιουργία του ελληνικού κράτους και το μακεδονικό ζήτημα βοήθησαν εξ αρχής την πνευματική ανάπτυξη και τους πολιτικούς στόχους της κοινότητας. Η «μεγάλη ιδέα» του ελληνικού κράτους, που

μετά το 1843 ήταν η επίσημη κρατική πολιτική, απέβλεπε στο να εκδιώξει τους Οθωμανούς με όλα τα μέσα και, μετά τη δεκαετία 1860-1870, να συγκρατήσει τις βλέψεις των άλλων βαλκανικών χωρών στην περιοχή. Έκτοτε η Θεσσαλονίκη γίνεται, όπως και τα άλλα αστικά κέντρα της Μακεδονίας, χάρη στη συνεργασία του ντόπιου πληθυσμού, ένα κέντρο σχεδιασμού και οργάνωσης της δράσης του ελληνικού κράτους, χωρίς όμως να μεταμορφωθεί σε πεδίο πολεμικών επιχειρήσεων, και χωρίς να βρεθεί αντιμέτωπος με ουσιώδη προβλήματα ο ελληνικός πληθυσμός.

Μετά το 1850, η ελληνική κοινότητα συμμετείχε στην οικονομική ανάπτυξη της πόλης και μαζί με την εβραϊκή κοινότητα έθεσαν υπό τον έλεγχό τους τον τραπεζικό, τον εμπορικό και το βιομηχανικό τομέα. Τα φιλελεύθερα εκσυγχρονιστικά μέτρα που πήρε το οθωμανικό κράτος επέβαλαν αλλαγές στην οργάνωση της κοινότητας, όπου το λαϊκό στοιχείο αρχίζει να παίρνει μέρος στη διοίκηση. Η ορθόδοξη ελληνική κοινότητα έζησε, με τις άλλες κοινότητες της πόλης, μια σημαντική εκπαιδευτική και πνευματική ανάπτυξη, που έγινε δυνατή με τους νόμους των *Τανζιμάτ*¹. Το ελληνικό κράτος επενέβη στην οργάνωση του εκπαιδευτικού προγράμματος κατά τη διάρκεια κυρίως του Μακεδονικού αγώνα, αποσκοπώντας στην εδραίωση και στην ενίσχυση της ελληνικής εθνικής συνείδησης.

Μετά το 1912, η Θεσσαλονίκη έγινε η έδρα της Ελληνικής Γενικής Διοίκησης της Μακεδονίας. Στη διάρκεια των Βαλκανικών πολέμων και μετά το διαμελισμό της Μακεδονίας ο οποίος ακολούθησε, η πόλη άρχισε να αποκόπτεται προοδευτικά από τους οικονομικούς και διοικητικούς μηχανισμούς της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους, για να μεταμορφωθεί σε δεύτερη πρωτεύουσα της χώρας και πρώτη πόλη της περιοχής.

Από το 1850 έως το 1912, η ελληνική κοινότητα παρέμενε το τρίτο συστατικό της πόλης, μετά την εβραϊκή και την τούρκικη κοινότητα. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα γνώρισε, όπως άλλωστε και το σύνολο του πληθυσμού της πόλης, μια ταχεία αύξηση, που οφειλόταν χωρίς αμφιβολία στην έλξη που ασκούσε η πόλη, λόγω της οικονομικής της

1. Πρόκειται για ένα σύνολο μεταρρυθμίσεων που επέβαλαν στο σουλτάνο οι Μεγάλες Δυνάμεις υπέρ των μη μουσουλμάνων. (Σ. τ. Μ.)

ανάπτυξης. Κύρια, όμως, αιτία αυτής της αύξησης ήταν η εγκατάσταση αγροτικών πληθυσμών από τις γύρω περιοχές, που είχαν καταστραφεί εξαιτίας των συγκρούσεων ανάμεσα στα αντίζηλα βαλκανικά κράτη. Οι απογραφές της εποχής δεν μπορούν να θεωρηθούν αξιόπιστες, εφόσον εξυπηρετούσαν πολιτικούς σκοπούς, αυξάνοντας τους αριθμούς με τρόπο ώστε να δικαιολογούνται οι απαιτήσεις των κρατών της περιοχής. Σύμφωνα με την απογραφή που έγινε το 1913, από την πρώτη ελληνική διοίκηση της Μακεδονίας, η πόλη είχε 61.439 Εβραίους, 45.867 Τούρκους, 39.956 Έλληνες, 6.263 Βούλγαρους και 4.364 κατόικους διαφόρων άλλων εθνοτήτων. Μετά το 1912, η σύνθεση του πληθυσμού αλλάζει προς όφελος των Ελλήνων. Τα οθωμανικά και σλαβικά στοιχεία εγκατέλειπαν σταδιακά την πόλη, ενώ ταυτόχρονα εδώ έβρισκαν καταφύγιο οι Έλληνες κάτοικοι των περιοχών που περνούσαν κάτω από σερβική και βουλγάρικη κυριαρχία, σύμφωνα με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου, καθώς επίσης και Έλληνες από τη Θράκη και τη Μικρά Ασία.

505
Στην ελληνορθόδοξη κοινότητα ανήκαν εργάτες, τεχνίτες, εμποροϋπάλληλοι, μικρέμποροι και μικροτεχνίτες, οργανωμένοι οι περισσότεροι σε συνδικάτα και επαγγελματικά σωματεία. Ένα μεγάλο μέρος της κοινότητας αποτελούνταν από μια μεσοαστική τάξη μορφωμένων υπαλλήλων, που εργάζονταν κυρίως στις μεγάλες ξένες εταιρείες που εμφανίστηκαν στην πόλη κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Σ' αυτή τη μεσοαστική τάξη ανήκαν επίσης επιστήμονες: γιατροί, δικηγόροι, καθηγητές των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, φαρμακοποιοί. Τα πλουσιότερα στρώματα στρέφονταν κυρίως προς το εμπόριο, τη βιομηχανία και τις τραπεζικές εργασίες. Οι Έλληνες έμποροι της Θεσσαλονίκης μεσολαμβάναν ανάμεσα στους παραγωγούς της ενδοχώρας της Θεσσαλονίκης και τους εμπορικούς οίκους του εξωτερικού. Ασχολούνταν με τις εισαγωγές και εξαγωγές δέρματος, γούνας, τροφίμων, ξύλου και κουκουλιών μεταξοσκώληκα. Όμως, παρ' όλα αυτά, παρέμεναν σε δευτερεύουσα θέση σε σύγκριση με τους μεγάλους Εβραίους εμπόρους. Η οικονομική υπεροχή των Εβραίων ήταν εμφανέστατη και στον τραπεζικό τομέα, μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, όπου άνοιξαν τρεις τράπεζες με ελληνικά κεφάλαια. Η Τράπεζα Μυτιλήνης (1899-1907), η Τράπεζα Αθηνών (1905) και η Τράπεζα Πίστωσης της Ανατολής (1906). Τέλος, μετά το 1870, οι Έλληνες έμποροι και τραπεζί-

τες της Θεσσαλονίκης καθώς και επιχειρηματίες από τη Δυτική Μακεδονία, άρχισαν να επενδύουν στη βιομηχανία. Με ελληνικά κεφάλαια δημιουργήθηκαν έντεκα σημαντικά εργοστάσια: δύο εργοστάσια τροφίμων, ένα υφαντουργείο, ένα νηματουργείο, δύο εργοστάσια υφασμάτων, ένα βυρσοδεψείο, τρία σαπωνοποιεία και ένα ζυθοποιείο.

Μετά το 1912, η ελληνική διοίκηση προχώρησε στη νομοθετική, διοικητική και νομισματική ενοποίηση όλων των περιοχών που ανήκαν στο ελληνικό κράτος, ενώ ταυτόχρονα υποστήριξε την ταχεία αποκατάσταση της λειτουργίας των δημοσίων υπηρεσιών, τις ευνοϊκές συνθήκες ανάπτυξης της οικονομικής ζωής και την εμπιστοσύνη των ξένων και Εβραίων επενδυτών. Η δραστηριότητα αυτή σηματοδεύτηκε από δημογραφικές και εδαφικές αλλαγές καθώς κι από τα στρατιωτικά γεγονότα του 1914-1918. Όσον αφορά ειδικότερα τους Έλληνες, πρέπει να σημειωθεί η ανάπτυξη της βιομηχανικής και τραπεζικής δραστηριότητας, που οφειλόταν στους Έλληνες του Νότου και των διαφόρων περιοχών της Μακεδονίας, οι οποίοι προσπαθούσαν να διευρύνουν την εσωτερική αγορά, επενδύοντας στη Θεσσαλονίκη.

Μπαίνοντας στη Θεσσαλονίκη από την πύλη της Καλαμαριάς, στο ανατολικό μέρος της πόλης, έβλεπε κανείς, στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ένα σύνολο επτά ελληνικών συνοικιών στο νοτιοανατολικό άκρο της πόλης. Οι συνοικίες αυτές βρίσκονταν κατά μήκος της οδού Εγνατίας, από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου έως την πύλη της Καλαμαριάς και από εκεί κατά μήκος του ανατολικού τείχους προς τη θάλασσα, μέχρι την εκκλησία της Νέας Παναγιάς.

Η πιο πυκνοκατοικημένη από αυτές ήταν η συνοικία του Αγίου Αθανασίου και ακολουθούσαν, ανάλογα με τη σπουδαιότητά τους, οι συνοικίες του Αγίου Υπατίου, του Αγίου Νικολάου, της Νέας Παναγιάς, της Παναγούδας, της Υπαπαντής και του Αγίου Κωνσταντίνου. Χαμένες ανάμεσα σε τούρκικες συνοικίες βρίσκονταν οι αρκετά πυκνοκατοικημένες συνοικίες του Τσαούς Μοναστίρ, στο βόρειο άκρο της πόλης, του Αγίου Μηνά, κοντά στο Βαρδάρη, και η μικρή συνοικία της Λαγουδιανής. Τέλος, στο κέντρο της πόλης, ανάμεσα στις εβραϊκές συνοικίες, ήταν οι λιγότερο κατοικημένες συνοικίες της Αγίας Θεοδώρας και της Μητρόπολης. Η τελευταία ήταν το πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο των Ελλήνων, γιατί εκεί βρίσκονταν η Μητρόπολη, το ελληνικό προξενείο και οι επαύλεις κάποιων μεγάλων οικογενειών. Οι πα-

λιές αριστοκρατικές οικογένειες ήταν εγκατεστημένες στον Άγιο Νικόλαο, ενώ οι ανερχόμενες εύπορες τάξεις κατοικούσαν ανάμεσα στον Άγιο Νικόλαο και τον Άγιο Αθανάσιο. Στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι Έλληνες, όπως και οι άλλες κοινότητες της πόλης, άρχισαν να κατοικούν στην περιοχή των Εξοχών, στην εξωτερική πλευρά των ανατολικών τειχών. Εκεί χτίστηκαν πολλές επαύλεις και κοινοτικά κτίρια, που εξακολουθούν να υπάρχουν και σήμερα.

Οι συνοικίες έπαιρναν τα ονόματά τους από τις εκκλησίες. Οι τόποι λατρείας των Ελλήνων ήταν οι ενοριακοί ναοί και τα παρεκκλήσια, κάποια από τα οποία ανήκαν στα μετόχια και στα μοναστήρια του Άθω. Η κατάσταση των ελληνικών εκκλησιών, κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, ήταν φυσικά πολύ διαφορετική από τη σημερινή, γιατί κάποιες από τις σημερινές σημαντικές εκκλησίες είχαν μετατραπεί σε τζαμιά.

Μέχρι το 1912, ο διοικητικός διαχωρισμός του ελληνικού πληθυσμού σε συνοικίες συνέπιπτε με το θρησκευτικό διαχωρισμό σε ενορίες. Οι ενοριακοί ναοί της Μητρόπολης, του Αγίου Νικολάου Τρανού, της Παναγούδας, της Υπαπαντής, του Αγίου Υπατίου, του Αγίου Αθανασίου, της Νέας Παναγιάς, του Αγίου Κωνσταντίνου, της Αγίας Θεοδώρας βρίσκονταν στις ομώνυμες συνοικίες. Ο ενοριακός ναός του Αγίου Μηνά βρισκόταν στο κέντρο της πόλης, μακριά από την ομώνυμη συνοικία. Η εκκλησία της Μονής Βλατάδων και η εκκλησία της Παναγιάς της Λαοδηγήτριας στη Λαγουδιανή (Ταβσάν Μοναστήρι) χρησίμευαν και σαν ενοριακοί ναοί. Τέλος, με την εγκατάσταση πληθυσμού εκτός των ανατολικών τειχών, δημιουργήθηκαν οι ενορίες της Αγίας Τριάδος και της Ανάληψης, οργανωμένες γύρω από τις ομώνυμες εκκλησίες που χτίστηκαν εκείνη την εποχή. Άλλες εκκλησίες που εντάσσονταν στα πλαίσια ενοριών ήταν ο Άγιος Αντώνιος στο Ιπποδρόμιο, ο Άγιος Νικόλαος Ορφανός στην πλατεία Καλλιθέας, η εκκλησία του Σωτήρος, τα παρεκκλήσια της Παναγιάς Ελεούσας και της Αγίας Παρασκευής στην Καμάρα, της Παναγιάς Λεχούσας στην οδό Τσιμισκή και του Αγίου Αλεξίου στη συνοικία της Μητρόπολης. Εκκλησίες λειτουργούσαν επίσης στα μετόχια των μοναστηριών του Άθω, που ήταν στη διάθεση τόσο των καλογήρων όσο και του κοινού.

Μετά το 1912, οι εκκλησίες που είχαν μετατραπεί σε τζαμιά επανήλθαν προοδευτικά στην αρχική τους λειτουργία. Η γεωγραφική διάταξη

των ενοριών δεν υπέστη ουσιώδεις αλλαγές, μόνο τα ονόματά τους άλλαξαν, όταν τα παλιά τζαμιά έγιναν ενοριακές εκκλησίες. Στην απογραφή του 1918 καταγράφηκαν 13 ενορίες, 46 εκκλησίες, 6 ιερές κρήνες και ένα μοναστήρι, η μονή Βλατάδων. Εκείνη την εποχή δεν υπήρχε παρά μόνο ένα τζαμί, το Φετιγιέ, η παλιά εκκλησία του Αγίου Νέστορος.

Η κοινοτική οργάνωση

Το 1855, η Θεσσαλονίκη ήταν η έδρα του πρώτου «κατά τη σειρά του θρόνου» μητροπολίτη της Μακεδονίας. Είχε υπό τον έλεγχό του οχτώ επισκοπές και υπαγόταν στην πνευματική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινούπολης. Αυτή η διοικητική υπαγωγή στο Πατριαρχείο σταμάτησε μετά την προσάρτηση της περιοχής από την Ελλάδα. Παρ' όλα αυτά, οι αρχιεπισκοπές των νέων εδαφών πέρασαν κάτω από την εξουσία της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Ελλάδος, το 1928.

Σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, η Εκκλησία ήταν ο ακρογωνιαίος λίθος της ελληνικής κοινοτικής οργάνωσης. Μέχρι το 1856, υπήρξε ο μόνος κοινοτικός εκπρόσωπος που αναγνώριζε επίσημα ο σουλτάνος και ήταν πνευματική, θρησκευτική και διοικητική αρχή. Παράλληλα ασκούσε νομοθετική και δικαστική εξουσία σε μη εκκλησιαστικές υποθέσεις, εφόσον δεν ανήκαν στη δικαιοδοσία άλλης εθνότητας. Μέχρι το 1856, τα δικαιώματα του λαού προστατεύτηκαν και διαφυλάχτηκαν από τα εκκλησιαστικά προνόμια και τους ιερείς.

Οι βάσεις για την αλλαγή της κοινοτικής οργάνωσης και των λαϊκών θεσμών τέθηκαν με το *Χατ-ι-Χουμαγιούν* (1856)², το νόμο για τα

2. Ο σουλτάνος Αβδούλ Μετζίτ για να γιορτάσει τη νίκη του στους Κριμαϊκούς πολέμους και για να ευχαριστήσει τους Άγγλους και τους Γάλλους για τη σωτήρια επέμβασή τους, εκδίδει τις 18.2.1856 το *Χατ-ι-Χουμαγιούν*. Σύμφωνα μ' αυτό, οι μη μωαμεθανοί υπήκοοι έχουν την ίδια μεταχείριση με τους μωαμεθανούς, σε θέματα σχετικά με την απονομή του δικαίου, τη φορολογία, την κατάληψη δημοσίων θέσεων, την είσοδο στο στρατό και τη φοίτηση στα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα. (Σ. τ. Μ.)

βιλαέτια (1864) και το *Γενικό Κανόνα*, που εκδόθηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και εγκρίθηκε από το σουλτάνο το 1862. Οι διατάξεις επέβαλλαν τη σύνταξη και την ψήφιση κοινοτικών κανόνων, που συμπλήρωναν τα κενά στην ισχύουσα νομοθεσία και καθόριζαν λεπτομερώς τις διάφορες εκδηλώσεις της κοινοτικής ζωής. Σύμφωνα με τους κανόνες της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Θεσσαλονίκης, ο μητροπολίτης ήταν επικεφαλής της κοινότητας και συγκυβερνούσε με το συμβούλιο των γερόντων της πόλης και μια εικοσιτετραμελή επιτροπή. Τα μέλη της επιτροπής αυτής εκλέγονταν από τη Γενική Συνέλευση των «ηθικά άμεπτων» και οικονομικά ισχυρότερων μελών της κοινότητας. Απ' αυτά τα δύο σώματα εκλέγονταν τα μέλη της εφορίας των παιδαγωγών και της εφορίας των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Το συμβούλιο των γερόντων και οι εφορίες ήταν υπόλογοι στην 24μελή επιτροπή. Σε κατώτερο επίπεδο, οι κάτοικοι των ενοριών εξέλεγαν αντιπροσώπους για τη διοίκηση της εκκλησίας τους και έναν εισπράκτορα για την είσπραξη των χρηματικών οφειλών τους. Οι ενοριακοί αντιπρόσωποι και ο εισπράκτορας των φόρων ήσαν υπόλογοι στο συμβούλιο των γερόντων, που είχε περιβληθεί με δικαστικές και οικονομικές εξουσίες.

Η νέα οργάνωση της ελληνικής κοινότητας, που συνδυάστηκε με τη γενικότερη εθνική αφύπνιση και την οικονομική ανάπτυξη, συνέβαλε στη βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος. Το ίδιο το οθωμανικό κράτος, στην προσπάθειά του για εκσυγχρονισμό και εξευρωπαϊσμό, ευνόησε τη δημιουργία σχολείων. Η πνευματική ανάπτυξη δεν ήταν ο μόνος εκπαιδευτικός στόχος. Ένας άλλος στόχος ήταν η δημιουργία εθνικής συνείδησης, η στήριξη της ελληνορθόδοξης πίστης και η σύσφιξη των σχέσεων με το Βασίλειο της Ελλάδος. Π' αυτούς τους λόγους το εκπαιδευτικό έργο υποστηρίχτηκε και ελέγχτηκε από το ελληνικό κράτος, ενώ ενισχύθηκε οικονομικά από τοπικούς παράγοντες και Έλληνες του εξωτερικού. Την εξάπλωση των ελληνικών γραμμάτων ακολούθησε μια σταδιακή ανάπτυξη της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης και μια προσπάθεια εκσυγχρονισμού των αστικών προτύπων, ενώ δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στην επιμόρφωση των γυναικών. Ανάμεσα στο 1828, τη χρονιά που επαναλειτούργησε το πρώτο σχολείο, μετά το κλείσιμό του λόγω της επανάστασης του 1821, μέχρι το 1912, δημιουργήθηκαν τα ακόλουθα σχολεία: 8 νηπιαγωγεία, 5 δημόσια σχολεία, 1 δημοτικό, 1 λύκειο, 2 σχολεία θηλέων, 1 νυχτερινό, 3 ιδιωτικά, 1 σχο-

λείο τεχνικής κατεύθυνσης και 2 σχολαρχεία, που έβγαζαν δασκάλους και δασκάλες για τα ελληνικά σχολεία της Μακεδονίας.

Η εφορία των παιδαγωγών ήταν επιφορτισμένη με τον έλεγχο των σχολείων της κοινότητας, ενώ η επιλογή των καθηγητών ήταν δικαιοδοσία του μητροπολίτη. Οι καθηγητές δεν προέρχονταν από τη Θεσσαλονίκη μόνο, αλλά και από την Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη. Οι μαθητές έρχονταν επίσης και από τις εκτός πόλης περιοχές. Άλλωστε πολλά από τα σχολεία διέθεταν οικοτροφείο. Η επίδραση της εκπαιδευτικής δραστηριότητας πάνω στον πληθυσμό φαίνεται από την αύξηση του αριθμού των μαθητών και των καθηγητών: 1.003 μαθητές το 1874· 44 καθηγητές και 2.200 μαθητές το 1882 και τελικά 127 καθηγητές και 3.898 μαθητές το 1910.

Η διαχείριση και η λειτουργία των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της πόλης ήταν δικαιοδοσία της κοινότητας και ειδικότερα της αρμόδιας Εφορίας Φιλανθρωπικών Ιδρυμάτων. Τα ιδρύματα αυτά ιδρύθηκαν και λειτουργούσαν χάρη σε ιδιωτικές χορηγίες. Επρόκειτο κυρίως για το Θεαγένειο νοσοκομείο (1863), το Χαρίσειο γηροκομείο (1899) και το Παπάφειο ορφανοτροφείο (1903), που έφεραν το όνομα του ευεργέτη τους.

Οι εκπαιδευτικές και οι φιλανθρωπικές ενώσεις που έκαναν την εμφάνισή τους το 1870 έρχονταν να ενισχύσουν και να συμπληρώσουν τις ανάλογες δραστηριότητες της κοινότητας. Από το 1870 και μετά, ο πληθυσμός συμμετέχει ενεργά σε ενώσεις με πολιτιστικό, εκπαιδευτικό ή επαγγελματικό χαρακτήρα. Συνολικά στην πόλη και στην περιφέρειά της, αναφέρονται 22 φιλανθρωπικές, εκπαιδευτικές, αθλητικές, μουσικές, θεατρικές και επαγγελματικές ενώσεις. Τα εισοδήματα των οργανώσεων αυτών χρησίμευαν για την υποστήριξη των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της πόλης· για βοήθεια στους απόρους· στη δημιουργία σχολείων, οικοτροφείων και γυμνασίων· στην εξεύρεση δασκάλων· στη δημιουργία βιβλιοθηκών και τελικά για τη βοήθεια αυτών που πολέμησαν στο Μακεδονικό αγώνα. Τα έσοδα από τις πολιτιστικές εκδηλώσεις που οργάνωναν (θεατρικά έργα, κονσέρτα, συμπόσια) προορίζονταν και αυτά για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Τα μέλη των ενώσεων αυτών προέρχονταν κυρίως από τα πλουσιότερα στρώματα της πόλης. Πρέπει να σημειωθεί ότι τα επαγγελματικά σωματεία της πόλης ανέπτυσαν παράλληλα τη δική τους φιλανθρωπική και πολιτιστική δράση.

Η πνευματική δράση της κοινότητας συμπληρωνόταν με μια έντονη εκδοτική δραστηριότητα. Από το 1850 έως το 1912 εκδόθηκαν στη Θεσσαλονίκη 250 περίπου ελληνικά βιβλία θρησκευτικού και φιλοσοφικού περιεχομένου, μυθιστορήματα, ξενόγλωσσα αναγνώσματα, εμπορικά εγχειρίδια, βιβλία γεωγραφίας, ιστορίας, ελληνικής γραμματικής και τέλος τα πεπραγμένα των Ενώσεων και των κοινότητων. Τα τελευταία είκοσι χρόνια της οθωμανικής κατοχής πολλαπλασιάστηκαν οι εκδόσεις σχολικών βιβλίων, σε βαθμό που να είναι αδύνατη η απαρίθμησή τους. Από το 1875 έως το 1912 εμφανίστηκαν τέσσερα περιοδικά και εννέα εφημερίδες. Η μία από αυτές, η εφημερίδα *Μακεδονία*, υπάρχει μέχρι σήμερα.

Το μάτι της Αθήνας

Αυτή η κοινοτική δραστηριότητα δεν αποτελεί μεμονωμένο φαινόμενο της πόλης της Θεσσαλονίκης, αλλά κινείται στα ευρύτερα πλαίσια της πολιτικής του ελληνικού κράτους στο μακεδονικό έδαφος. Ο εκπρόσωπος της πολιτικής αυτής ήταν το ελληνικό προξενείο, το τρίτο πολιτικό κέντρο των Ελλήνων μετά τις κοινοτικές αρχές και την Εκκλησία, με τις οποίες συνεργάζεται συχνά. Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, ο ανταγωνισμός των βαλκανικών κρατών εκφραζόταν σε ιδεολογικό κυρίως επίπεδο, με βασική επιδίωξη την εθνική και θρησκευτική ολοκλήρωση του μακεδονικού πληθυσμού. Στα πλαίσια αυτά, το ελληνικό κράτος αύξησε τον αριθμό των προξένων, ενισχύοντας παράλληλα τη θέση τους, οργάνωσε ένα δίκτυο πληροφόρησης και προπαγάνδας, ενίσχυσε την οικονομική θέση των Ελλήνων με την ίδρυση εμπορικών τραπεζών και την οικονομική βοήθεια της Εκκλησίας και έθεσε υπό τον έλεγχό του την εκπαίδευση. Η πολιτική αυτή άλλαξε μετά τις αναταραχές των Βουλγάρων στο Ιλιντέν (1903). Στη διάρκεια των ταραχών αυτών, οι Βούλγαροι οργάνωσαν πολλά σημαντικά σαμποτάζ στη Θεσσαλονίκη.

Μετά το 1904, το προξενείο της Θεσσαλονίκης ορίστηκε υπεύθυνο για τον αγώνα κατά των Σλάβων, σε όλη τη Μακεδονία. Οι παλιές τα-

κτικές διατηρήθηκαν και ενισχύθηκαν, όμως παράλληλα εισήλθαν λαθραία στην περιοχή πολλοί Έλληνες αξιωματικοί. Με τη συνεργασία του ντόπιου πληθυσμού και κάτω από τον έλεγχο του προξενείου οργανώθηκε ο ένοπλος αγώνας κατά των Σλάβων. Το 1907, το ελληνικό προξενείο ίδρυσε τον «Οργανισμό της Θεσσαλονίκης», κάτω από τη διοίκηση Ελλήνων αξιωματικών. Ο οργανισμός αυτός ήταν μια τοπική ένωση που δρούσε μέσα στην πόλη, υποκινώντας συστηματικό οικονομικό πόλεμο και τρομοκρατώντας το σλαβικό πληθυσμό της πόλης. Παράλληλα προέβαινε σε βίαια αντίποινα κατά των Σλάβων ή ακόμα και κατά των Ελλήνων που δρούσαν κατά του ελληνικού κράτους. Φαίνεται ότι οι Έλληνες της πόλης συμμετείχαν ενεργά στην οργάνωση αυτή, παρ' όλο που δεν είναι δυνατόν να καθοριστεί με ακρίβεια ο αριθμός τους, γιατί ο «Οργανισμός της Θεσσαλονίκης» ήταν μυστικός και παράνομος. Ο βαθμός επίδρασης της ελληνικής προπαγάνδας στην πόλη φαίνεται πολύ καθαρά από το γεγονός ότι στους Έλληνες, αντίθετα με τις άλλες κοινότητες, η ανάπτυξη των ταξικών κινημάτων συγκρατήθηκε, γιατί τα ελληνικά συνδικάτα ήταν κάτω από τον απόλυτο έλεγχο του κλήρου και των εθνικών οργανώσεων.

Αυτή η φάση του ένοπλου Μακεδονικού αγώνα κράτησε μέχρι το 1908, για να καταλήξει σε αδιέξοδο. Ο πληθυσμός των μακεδονικών πόλεων και των χωριών, που είχε καταπονηθεί από τον πόλεμο, υποδέχτηκε με ανακούφιση την επανάσταση των Νεοτούρκων, που υποσχόταν σύνταγμα, ίσα δικαιώματα και καλύτερες συνθήκες ζωής.